

Andrzej Tomasiak, *Polska idea narodowa w przepowiadaniu duchowieństwa katolickiego przełomu XIX i XX wieku*. Promotor: ks. prof. dr hab. Jan Walkusz. Recenzenci: ks. dr hab. Dominik Zamiatała, prof. UKSW (UKSW), ks. dr hab. Włodzimierz Biela, prof. KUL (KUL JP II).

Nie sposób zaprzeczyć, iż aktywna obecność duchowieństwa katolickiego w rzeczywistości społeczno-politycznej państwa i narodu polskiego stanowi zagadnienie, obok którego niepodobna przejść bez głębszej refleksji. Nie bez pewnego uproszczenia stwierdzić można, iż zwłaszcza w dobie obecnej, dla której znak rozpoznawczy stanowi postępująca laicyzacja, zwykło się umniejszać niemal wszelkie zasługi, jakie kiedykolwiek oddane zostały przez rodzime duchowieństwo na rzecz wspólnego dobra narodu.

Wydaje się, iż u podstaw takiego stanu rzeczy stać może w dużej mierze ludzka ignorancja, która niejako z gruntu zmusza do zajęcia pozycji, z perspektywy których zarówno fakty historyczne jak też konstruktywne wysiłki, podejmowane współcześnie wspólnie przez stronę kościelną i świecką, spotkać się mogą jedynie z negacją i dezaprobatą.

Analiza dziejów narodu polskiego na przełomie XIX i XX wieku prowadzi do oczywistych wniosków, iż był to okres szczególny z uwagi na konsekwencje mających wówczas miejsce wydarzeń. Dość bowiem stwierdzić, iż dokonujące się przeobrażenia społeczno-polityczne rzutowały wydatnie nie tylko na tak zasadnicze kwestie, jak; być albo nie być narodu polskiego w ogóle, lecz ponadto – po uprzednim odzyskaniu przezeń niepodległości – wpływały w sposób istotny na proces kształtowania się młodej państwowości polskiej po 1918 roku. Zwłaszcza w odniesieniu do okresu niewoli narodowej należy podkreślić, iż stanowił on czas naznaczony wysiłkami mocarstw zaborczych, podejmowanymi z zamiarem całkowitego wyniszczenia wszystkiego, co Polskę stanowiło. Jednocześnie jednak wydarzenia, na styku których rozgrywała się wyczerpująca walka narodu o jego przetrwanie, stale przypominały wrogom, że „Jeszcze Polska nie zginęła” dopóki w szeregach jej synów żywa była wiara w odzyskanie utraconych swobód. Mając więc na uwadze powyższe, granice chronologiczne niniejszej rozprawy pomyślane zostały w ten sposób, aby możliwe było wyartykułowanie najbardziej istotnych wydarzeń, jakie towarzyszyły narodowi polskiemu na styku ważnych dla niego epok, a do których odnosili się w swych wypowiedziach kaznodzieje. Dlatego też skrajne daty 1848-1939, odwołujące się do wydarzeń „Wiosny Ludów” z połowy XIX wieku oraz wybuchu II wojny światowej u progu XX stulecia, zdają się określać pewną specyfikę klimatu na gruncie licznych przeobrażeń w obszarach: społecznym, politycznym, ekonomicznym, a wreszcie także religijnym.

Równoległe z walką, prowadzoną przez jednych z wrogami Najjaśniejszej Rzeczypospolitej na płaszczyźnie militarnej, rozgrywał się bój o serca i dusze Polaków,

podjęmowany przez elity intelektualne ówczesnego narodu. Gdy zatem mowa o działaniach, podejmowanych przez przedstawicieli różnych stanów i profesji w łonie społeczeństwa polskiego, celem ratowania tożsamości narodowej rodaków, niepodobna przemilczeć rolę, jaką odegrało w tym względzie polskie duchowieństwo katolickie omawianego okresu. To bowiem duchowni – co staramy się wykazać w pracy – okazali się być szermierzami sprawy narodowej, korzystając w tym celu ze środków najbardziej, jak się wydaje, odpowiednich dla pełnionej przez siebie posługi, do których zaliczyć należy aktywność kaznodziejską i pisarską.

Należy zauważyć, iż cechą znamioną aktywności kulturowej w ogólności, gdy mowa o twórcach polskiej kultury badanego okresu, było zamierzone odwoływanie się do pewnych wartości i ideałów, które posiadały trwałe miejsce w zbiorowej świadomości społeczeństwa polskiego. Nie sposób twierdzić inaczej, jeśli przyjrzyć się motywom przewodnim, obecnym w twórczości wieszczów narodowych i większości pisarzy. Te bowiem odwoływały się do stałych elementów, bliskich sercu świadomych swej tożsamości Polaków, sprowadzając się do takich pojęć, jak: Bóg, honor, ojczyzna, wiara katolicka, patriotyzm, dom rodzinny. Wartości, o których mowa, tym nie mniej odnajdują swe ukonstytuowanie w wypowiedziach polskiego duchowieństwa katolickiego, jako niewątpliwy wyraz jego zrozumienia dla ducha narodu, z którego wyszli i do którego zostali posłani. Stąd też dysertacji nadano tytuł: „Polska idea narodowa w przepowiadaniu duchowieństwa katolickiego przełomu XIX i XX wieku”, co wynikało nadto z komplementarnej analizy tekstów źródłowych. Ta zaś przeprowadzona została w oparciu o treść ponad tysiąca pozycji spisanych¹, w skład których wchodzi nade wszystko kazania, wygłaszane przy okazji różnorodnych uroczystości o charakterze religijno-państwowym, ale także mowy pogrzebowe wypowiadane na uroczystościach żałobnych zwykle bardziej znanych i zasłużonych członków rodów polskich oraz szereg mów okolicznościowych. Trzeba przy tym dodać, iż materiał źródłowy – zwłaszcza zaś gdy chodzi o kazania – wykorzystano w oparciu o kryteria związane z ich treścią. Innymi słowy, odwoływano się do tych wypowiedzi – autorstwa ponad dwudziestu kaznodziejów, wywodzących się z ziem wszystkich trzech zaborów – które w sposób zasadniczy posiadały charakter społeczno-polityczny, o mniej czy bardziej wyraźnym zabarwieniu patriotyczno-narodowym. Warto o tym wspomnieć, zważywszy na fakt, iż spuścizna pisarska oratorów polskich przełomu XIX i XX stulecia nie ograniczała się li tylko do przepowiadania w takiej właśnie formie. Znaczną bowiem część dorobku pisarsko-kaznodziejskiego mówców stanowią kazania o charakterze typowo teologicznym. Te jednakże – o ile

¹ Podana wartość stanowi liczbę szacunkową. Ścisłe określenie ilości przepracowanych na potrzeby niniejszej pracy materiałów źródłowych wymagałoby zastosowania zawężonych kryteriów, w których należałoby uwzględnić stopień przydatności poszczególnych jednostek materiałowych na potrzeby pracy w rozumieniu ogólnym. Z całą pewnością stwierdzić należy jednak, iż podana liczba 1000 w żadnej mierze nie stanowi wartości podanej na wyrost, lecz posiada swe umocowanie w rzeczywistości przepracowanym materiale źródłowym, z którego wybrano te jednostki, które – w oparciu o ich treść – w sposób najbardziej wyrazisty oddawały ducha polskiej idei narodowej.

zostały wykorzystane na potrzeby niniejszej pracy – o tyle nie wprowadziły istotnych treści dla jej finalnego kształtu, z uwagi na rzadko bądź w ogóle niewystępujące w nich wątki o wydźwięku narodowym. Podobnie jak miało to miejsce w przypadku kazań, tak też w odniesieniu do mów pogrzebowych należy zaznaczyć, iż korzystano ze zbiorowych, często kilkotomowych wydawnictw, lub z zapisu pojedynczych przemówień. Zwłaszcza zaś gdy chodzi o mowy funeralne, miano nierzadko do czynienia z indywidualnymi wydawnictwami, ukazującymi się bądź to nakładem środków własnych mówców, bądź też staraniem rodziny zmarłego. W tym miejscu należy również podać, iż jako źródło dla niniejszej pracy wykorzystano wyłącznie teksty drukowane. Autor ma wprawdzie świadomość, iż zachowały się także rękopisy kazań, jednakże – jak wolno sądzić – olbrzymia liczba wykorzystanych druków stanowi wystarczającą podstawę dla zreferowania badanego zagadnienia i zastosowania niezbędnych uogólnień.

Zasadniczy cel niniejszej pracy stanowi próba ukazania kaznodziejów polskich z perspektywy ich zaangażowania na rzecz wspierania spraw narodu polskiego, pozabawionego kręgosłupa państwowości, jak też i w pierwszych latach po odzyskaniu przezeń samostanowienia. Nakreślona zaś charakterystyka ich przepowiadania pozwoli zarazem poznać stopień uświadomienia kaznodziejskiego w obszarze społeczno-politycznym, na gruncie którego zabierali oni głos. Dzięki temu możliwe będzie przynajmniej zbliżone oszacowanie wpływu, jaki rodzime duchowieństwo katolickie wywierało swymi wystąpieniami na społeczeństwo. Tym samym, w punkcie finalnym otrzymamy wyraźnie – jak można przypuszczać – nakreślony portret zbiorowy kaznodziejów, który pozwoli współczesnym zrozumieć i docenić wartość ich zasług, położonych dla dobra państwa i narodu polskiego.

Zarówno teksty źródłowe, jak i stosunkowo liczna literatura przedmiotu, wzbogacona o opracowania biograficzne dotyczące kaznodziejów, wyznaczyły konkretną strukturę pracy, składającej się z pięciu zasadniczych części, stanowiących – jak wolno sądzić – wyczerpujące zilustrowanie badanego problemu.

W pierwszym rozdziale przedstawiono ogólny zarys uwarunkowań społeczno-politycznych ziem polskich przełomu XIX i XX wieku, jako swoiste tło dla wystąpień kaznodziejskich. Ukazano w nim specyfikę tamtego okresu, która wyrażała się w licznych, podejmowanych na wielu płaszczyznach, próbach społeczeństwa polskiego, z zamiarem przywrócenia ojczyźnie znaczenia w wymiarze ogólnoeuropejskim, wplatając w nurt tamtych działań aktywność duchownych jako pełnoprawnych obywateli narodu polskiego. Po tak pomyślanym wprowadzeniu przedstawiono pokrótce postaci czołowych mówców polskich tamtego okresu, starając się możliwie najbardziej przystępnie wyartykułować wszelkie czynniki, jakie mogły mieć wpływ na specyfikę ich twórczości. Uwzględniono zatem nie tylko wątki związane z ich pochodzeniem, w znaczeniu środowiska rodzinnego, lecz podjęto przy tym próbę odtworzenia procesu formacji duchowo-intelektualnej, która – co wydaje się być zrozumiałe – nie pozostawała bez wpływu na całościowo pojmowany obraz aktywności pisarsko-kaznodziejskiej mówców w ich wieku dojrzałym. Niejako w sposób naturalny, na gruncie powyższego, można było orzekać o różnorodności przepowiadania kaznodziejów, która w rzeczy samej stanowiła o indywidualizmie ich twórczości. Nie sposób bowiem zaprzeczyć, iż na ogólnie sformułowane pojęcie „idea narodowa”

składa się wypadkowa wielu koncepcji, wyrażanych w różnorodnych formach ekspresji, określających indywidualizm każdego z kaznodziejów. Na tym więc etapie pracy starano się niejako zapoznać współczesnych z rodzimą literaturą w jej romantycznej szacie, jako formą wyrazu kulturowaną przez kaznodziejów polskich tamtego okresu.

W kolejnej części opracowania wskazano na zasadnicze płaszczyzny, które niewątpliwie świadczą o koherencji, jaka uwidaczniała się na przestrzeni wieków, wyznaczając dwa zasadnicze bieguny życia zbiorowego w Polsce. Mowa tu o państwowości w znaczeniu *sensu stricto* politycznym oraz religijności, zreflektowanej na wartości zaczerpnięte z chrześcijaństwa, a ściśle rzecz ujmując z katolicyzmu w wydaniu rzymskim. Stąd też przedmiot analiz skupił się na tym etapie ukazywania polskiej idei narodowej, obecnej w przepowiadaniu mówców duchownych, na przywołaniu tych elementów z przeszłości narodu i państwa polskiego, w których elementy religijne przeplatały się z wątkami historycznymi, ukazując naród polski jako odwiecznie zespolony z katolicyzmem. Zresztą zespolenie owo – co starano się wykazać – służyć miało zarówno sprawie Kościoła, jak też interesom narodu polskiego, stając tym samym u podstaw pomyślnego wzrostu i rozwoju obydwu stron.

Na dalszym etapie przybliżania czytelnikowi wartości narodowo-katolickich, dostrzeganych w wypowiedziach kaznodziejów, podjęto próbę ukazania dziejów państwa i narodu polskiego w oparciu o wymowne egzemplifikacje zastosowane przez oratorów.

W działaniach tych niejako zawężono aspekt historii postrzeganej komplementarnie do rzeczywistości, w jakiej dane było partycypować państwu ulokowanemu nad Wisłą. Zabieg taki znajduje swe uzasadnienie we wcześniejszych ustaleniach, które każą postrzegać Polskę jako kraj na wskroś przepelniony ideą katolicyzmu. W rozdziale trzecim przedstawiono zatem historię Polski widzianą oczyma mówców kościelnych. Co istotne, poczyniona przez oratorów retrospekcja dziejów narodu i ojczyzny, wprowadza pewne nowe elementy, jako że – inaczej aniżeli klasyczne interpretacje historyczne – każe uwzględnić aspekt zamysłu Bożego, obecnego w dziejach Polski. Przedstawiony w ten sposób kaznodziejski obraz wydarzeń, uzupełniony został nakreśleniem roli i znaczenia świeckich twórców rodzimej literatury, co służyć ma oddaniu im należnego hołdu za wkład włożony w dzieło umacniania ducha narodowego pośród rodaków.

Celem nakreślenia wszechstronnego zainteresowania duchowieństwa losami narodu polskiego wskazano także na te aspekty, w których uwidacznia się troska duszpasterska o szeroko pojęte dobro rodaków. W czwartym rozdziale niniejszej pracy zawarto liczne elementy ukonstytuowane zasadniczo w obrębie zagadnień społecznych. Przedstawione tutaj treści mają na celu wykazać odpowiedzialność kaznodziejów za losy młodego pokolenia Polaków, które pragnęli oni formować zarówno pod względem duchowym, jak też intelektualnym. W tym samym rozdziale zaprezentowano także elementy troski o dojrzałych obywateli, wśród których mówcy propagowali idee szeroko pojętej pracy na rzecz dobra wspólnego. Działając z takim zamysłem, autorzy przepowiadania wzmacniali swój przekaz sięganiem po godne naśladowania wzorce z przeszłości celem przybliżenia ówczesnym różnorodności płaszczyzn, na których należało podejmować inicjatywy.

Zwieńczenie niniejszej pracy stanowi w gruncie rzeczy ocenę ówczesnych realiów nie tylko w wymiarze społeczno-politycznym, ale także moralnym, poczynioną przez kaznodziejów pod kątem trudności, z jakimi przyszło się borykać młodej państwowości polskiej. Przy tej okazji wykazano aktualność niektórych form zagrożeń, które uderzały w polską rację stanu zarówno w dobie przedrozbiorowej, przez lata niewoli, aż do lat trzydziestych XX wieku, zamykających ramy czasowe naszych badań. Co więcej, ta część pracy, jak bodaj żadna inna, zdaje się oddawać bezkompromisowość kaznodziejów, jaką cechowali się oni w walce o zachowanie w społeczeństwie polskim wieloaspektowo pojmowanego poczucia nacjonalizmu.

O ile nieuzasadnionym jest zakładać, iż prezentowane opracowanie w pełni wyczerpuje zagadnienie polskiej idei narodowej, obecnej w przepowiadaniu rodzimego duchowieństwa na przełomie XIX i XX wieku, o tyle też nie sposób odmówić rozprawie walorów pewnego *novum*. To zaś wydaje się odnajdywać swe uzasadnienie w każdym niemal z paragrafów dysertacji, które – wzbogacone dalszą analizą źródeł – mogą niewątpliwie stanowić bazę wyjściową dla opracowania odrębnych monografii. Ponadto, co należy podkreślić, pomimo istnienia stosunkowo licznych opracowań², podejmujących zagadnienie twórczości kaznodziejskiej najbardziej znanych polskich mówców, przywoływanych w niniejszej pracy, prezentowana dysertacja jako pierwsza koncentruje się na aspektach patriotyczno-narodowych, obecnych w ich wypowiedziach. Cokolwiek bowiem powiedzieć w odniesieniu do oratorów polskich przełomu XIX i XX wieku, słusznym wydaje się zauważyć, iż wyraźnie zaznaczali oni swą stałą obecność w życiu ojczyzny i narodu ówczesnej doby. Z całą pewnością stwierdzić należy, że rodzimi mówcy interesującego nas okresu należeli do grona elity intelektualnej narodu polskiego, w pełni świadomej swych powinności względem niego. Jako tacy uczestniczyli oni w kluczowych wydarzeniach kształtujących rzeczywistość Polski na gruncie wielu ówczesnych inicjatyw o charakterze epokowym, nie szczędząc wysiłków celem zachowania w narodzie tych wartości, które od zarania dziejów stanowiły podstawę jego bytu i szczęśliwości. To właśnie mówcy kościelni – obok świeckich twórców rodzimej kultury – wypowiadali się „ku pokrzepieniu serc” w najbardziej mrocznym okresie dziejów ojczyzny. Oni także, gdy Polska mogła cieszyć się odzyskaną niepodległością, poczuli się do obowiązku współuczestniczenia w budowaniu świadomego narodu w silnym państwie. Z tym zamysłem zagospodarowali przestrzeń oddziaływania, jaka zrodziła się na fali wydarzeń po 1918 roku, aby za pośrednictwem przepowiadania móc nadal kształtować tożsamość narodową pośród rodaków.

² Mamy tu na myśli zwłaszcza takie pozycje, jak: J. S. P e l c z a r, *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce*, Kraków 1917; K. P a n u ś, *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim. Cz. II. Kaznodziejstwo w Polsce od oświecenia do XX wieku*, Kraków 2001; *Wielcy mówcy Kościoła w Polsce*, Kraków 2005 czy A. B e d n a r e k, *Setnik oratorów polskich XIX i XX wieku*, Lublin 2008; *Ambona i literatura. Eseje z historii wzajemnych powiązań*, Tarnów 1998; *Mały słownik kaznodziejów (wystąpienia okolicznościowe od romantyzmu po okres międzywojenny)*, Lublin 1992.

Mając na uwadze powyższe wolno sądzić, iż prezentowana dysertacja może wnieść istotny wkład do dyskursu tak społecznego, jak i naukowego na temat roli i zadań przedstawicieli stanu duchownego w procesie szeroko rozumianego podnoszenia i umacniania polskich wartości, zarówno kulturowych i moralnych, jak też społeczno-politycznych. Wypada mieć też nadzieję, iż praca niniejsza, mimo niedoskonałości, stanowi swego rodzaju zwięzłe streszczenie czynu tych spośród rodaków, którzy będąc oddanymi na służbę Bogu, w równym co Jemu stopniu, służyli także sprawie ukochanego narodu i ojczyzny. Jest bowiem obowiązkiem współczesnych znać prawdziwe dzieje swego kraju, by tym skuteczniej móc pielęgnować narodową tożsamość oraz bronić dobrego imienia Polski na arenie międzynarodowej.

Treść pracy:

I. Uwarunkowania aktywności kaznodziejskiej. 1. Sytuacja ziem polskich na przełomie stuleci. 2. Rodowody twórczości i sylwetki oratorów. 3. Charakterystyka przepowiadania. **II. Narodowe implikacje sfery religijno-kościelnej.** 1. Polska przedmurzem chrześcijaństwa 2. Maryja – Królowa Polski. 3. Narodowy charakter polskiej religijności. 4. Realizacja urzędu prymasa. **III. Patriotyczno-narodowa interpretacja dziejów Polski.** 1. Przyczyny utraty suwerenności. 2. Ocena zrywów narodowych. 3. Wzorce osobowe. 4. Rola wieszczów narodowych i pisarzy. **IV. Promowanie polskiej kultury i tradycji.** 1. Popularyzacja literatury polskiej. 2. Rodzina i wychowanie. 3. Ideał społecznika. 4. Propagowanie polskiego przemysłu i handlu. **V. Zagrożenia polskości i katolicyzmu.** 1. Zróżnicowanie konfesyjne. 2. Pluralizm narodowościowy. 3. Prądy lewicowo-liberalne.

Andrzej Tomasiak

Marek K r a w i e c, *Działalność duchowieństwa w Towarzystwach naukowych w Galicji w XIX i XX wieku*. Promotor: ks. prof. dr hab. Jan Walkusz. Recenzenci: ks. prof. dr hab. Stanisław Nabywaniec (Uniwersytet Rzeszowski), o. dr hab. Roland Prejs OFMCap, prof. KUL (KUL JP II).

W historiografii polskiej powszechnie podkreśla się doniosłą rolę galicyjskich ośrodków naukowych dla rozwoju nauki polskiej i ich znaczenie w pielęgnowaniu tożsamości narodowej w okresie przeszło wiekowego niebytu Polski na mapie Europy i w świadomości ościennych narodów.

Zdobycze Wiosny Ludów i otrzymanie przez Galicję autonomii przyczyniły się do rozwoju nauki polskiej i umożliwiły powstanie licznych towarzystw naukowych,